

(15) *Tanterv és utasítás az elemi népiskola számára.* Bp, 1905.

(16) SZTERÉNYI József: i. m.

(17) LÁNG Mihály: *A munkaszeretetre való nevelés*

módja. (3-12 éves magyar gyermekek kézi-munkáinak gyűjteménye.) Bp, 1900. 47. old.

Gaul Emil

Egy „íz-ig-vér-ig normális regény”

Závada Pál 'Jadviga párnája' c. regénye az 1997-es év könyvszenzációi közé tartozott mind a közönség, mind a kritika körében. A sikersorozat azóta is tart: a regényből rádiójáték készült, a Nők Lapja folytatásokban közölte a regényt, és az idei Magyar Filmszemle bemutatta a könyv filmváltozatát is. Eközben a regény maga már sokadik kiadásánál tart, és lassan helyet kap a középiskolai irodalomoktatásban is. Hogyan fogadta a kritika a 'Jadviga párnája'-t, hogyan magyarázta ezt a – magyarországi viszonyok közt – páratlan sikert? A regény milyen aspektusait emelik ki a megjelent kritikák?

Az első gesztus az elámulásé, talán az öröme is: hogy lehet az, hogy most, a kilencvenes évek második felében egy magyar író föllép egy regénnyel, amely nemcsak „igazi” alakokat, „hűsvér” szereplőket tartalmaz, hanem ráadásul történelmi és szociológiai háttérrel is, sőt családrégény? A művet elsőként *Balassa Péter* üdvözli: „jól (...) olvasható, izgalmas és vonzó, széles és mély sodrású, igazi regény”-nek (1) nevezi a „Jadviga párnája”-t; „modern realizmus”-t említ vele kapcsolatban. (2) A legtöbben részletesen elemzik a „modern”, illetve „posztmodern” elemeket a szövegben. Talán *Alexa Károly* írta az egyetlen kritikát (3), amely ezeket egyáltalán nem veszi figyelembe. Számára a „Jadviga párnája” a hagyományos regény diadalát jelenti, amely iránti bizonyos várakozást

(...) még a legiszaposabb lelkű [sic!] posztmodern műbíráló sem tagadhat le magányos, őszinte pillanataiban: jó lenne már egy íz-ig-vér-ig normális regény, lehetne kicsit hosszú, kicsit lassúdad, legyenek benne emberek, kinyilvánított érzelmeikkel, szép és televényes viszonyaikkal, legyen a háttérben (az se baj, ha olykor-olykor „be is gyűrűzik”) a történelem, legyenek tárgyak és tájak, berendezett szobák és utazások (...), legyen mértékkel valaminő egzotikum is, és ó, minél kevésbé legyen jelen a szerző a maga „grammatizáló” nyavalygásaival, mint „konstituáló tényező”... (4)

Erre az álláspontra *Angyalosi Gergely* válaszol közvetlenül a Holmiban megjelent cikkében. (5) Ő *Alexa Károly* kifejezéseinek („iszapos lelkű”, „nyavalygás”) elutasítása mellett szakmai szinten is erőteljesen szembehelyezkedik „azok(kal) a hangok(kal), amelyek valamiféle modernizált »lélektani realizmus« megtestesítőjeként javasolták befogadni Závada regényét, olyanként tehát, amelyen nem hagyott volna nyomot a hetvenes-nyolcvanas évek magyar prózájának sokat emlegetett, több lépcsőben regisztrált »paradigma-váltása«, sőt szembeállítható azzal”. (6) *Angyalosi* hangsúlyozza, hogy a regény igenis erőteljesen táplálkozik ebből a posztmodern „szövegirodalomból” és fölhívja a figyelmet a nyelvi rétegek sokféleségére, egymáshoz kapcsolódására, a regény bonyolult szerkesztésmódjára. Véleménye szerint „a hazai regényfogyasztók zömének meglehetősen igényes az ízlése”, mivel képesek egy ilyen sokrétű (bár első látásra „hagyományosnak” tűnő) regény befogadására, amely szerinte „semmiképpen sem nevezhető egyszerű olvasmánynak”. (7) Állítása alátámasztására Závada Pált idézi, aki hasonlóképpen nyilatkozik a Népszabadságban:

Én ehhez az írás általi „nyelvműveléshez” nem

kis részben abból az úgynevezett „szövegirodalomból” szereztem be sok tanulnivalót és bátorítást, amelyre némely kritikusok manapság egyre fanyalgóbban tekintenek – az ilyenfajta kísérletekkel szemben is, mint az enyém. Pedig végül is már nekem is az lett a legfontosabb, hogy mire megyek a nyelvvel – látva, hogy mire képesek általa mások. (8)

Kovács Eszter az 1999-es JAK Irodalmi Napok kapcsán írt egy tanulmányt (9), amely a szövegnek ezt a kettősségét vizsgálja: az a tény, hogy a regény jól olvasható, az olvasó azonosulhat a szereplőkkel ill. érzelmei lehetnek irántuk, véleménye szerint a hagyományos (az ő kifejezésével: „klasszikus”) regények sajátja, másrészt azonban a mindentudó elbeszélő hiánya, a hármasság, összefonódó narráció, a sokféle interpretációs lehetőség (mi is történt valójában?) inkább az ún. „szövegirodalom” (a „modern regény”) jellemzője. Kovács Eszter ebben látja a mű sikerének okát mind szakmai, mind üzleti téren: a könyv sokrétűsége, nyitottsága véleménye szerint elsősorban a kritikára, a fentebb említett „klasszikus” jegyek a széles közönségre voltak hatással.

Radnóti Sándor is föl hívja a figyelmet az Irodalmi kvartettben (10) arra, hogy „az emberek megint azt akarják, hogy az író manipulálja őket.” (11) Ő üdvözli, hogy ez a regény megfelel ennek az igénynek, mivel „az irodalom visszatalált (...) ahhoz a lehetőséghez, hogy mint olvasó foglya leszek, foglya lehetek egy műnek”. (12) A kritikai recepcióban végül is a regény „keverék”-jellegének a hangsúlyozása marad az irányadó. *Sükösd Mihály* is – bár „telivér regénynek” nevezi a *Jadviga párnáját* – megállapítja *Mozgó Világ*-beli cikkében: a könyv „az úgynevezett hagyományos és az úgynevezett modern regény átgondolt és sikeres vegyülete, 400 könyvoldalon”. (13)

Előképek

Mások konkrét kapcsolódási pontokat keresnek egyes művekkel, melyek rendkívül sokfélék; itt csak néhányat emelnék ki. *Károlyi Csaba* Jelenkor-beli kritikája (14), ugyanúgy, mint *Zsilka Tibor* Alföld-beli

cikke (15) említi *Umberto Eco*, *Gabriel García Márquez* és *Salman Rushdie* regényeit mint olyan posztmodernnek tekintett műveket, amelyekben mégis megtalálható a „regényes cselekményesség” és a „nagyepikai tejség”. (16) Ezzel szeretnék aláhúzni, hogy ma már ezek az elemek és a posztmodern korántsem állnak ellentétben egymással, csak ez még nem jutott igazán el a magyar irodalmi köztudatba. *Károlyi* nagy részletességgel fejti ki ezeken a tipológiai hasonlóságokon kívül a párhuzamokat *Nádas Péter* „Emlékiratok könyve” című regényével, a szerkezet (több szerző által írt kéziratok), a cselekményvezetés (szerelmi háromszögek, a homoszexualitás motívuma), a motivikus munka (mitológikus figurák, műalkotások mint értelmezési lehetőségek, az idegen nyelvi közeg megidézése) és a problematika (a szülők vétkeinek megismétlése, a család kihatalása, az apaság kérdése) (17) szintjén. Ő is említi *Németh László* „*Iszony*” című regényét, akárcsak *Földes Anna* (18) és *Alexa Károly*, aki még többek között *Gárdonyi Géza*t („A láthatatlan ember”, *Ábel és Eszter*) és *Füst Milánt* („Feleségem története”) is az elődök sorába állítja. (19) Az „*Iszony*”-t *Sükösd Mihály* is összehasonlítja a „*Jadviga párnája*”-val, de mindjárt ki is emeli *Jadviga és Kárász Nelli* különbözőségét, mondván: „*Jadviga* nem eleve frigid alkat, mint *Kárász Nelli* az *Iszonyban*”. (20) *Balassa Péter*t *Jadviga* éppen abban emlékezteti *Kárász Nelli*re, „hogy semmiben sem hasonlít reá”. (21)

Nemzetiségi és szociográfiai háttér

Angyalosi Gergely következőképpen sorolja föl a regény jellegzetességeit, és egyben sikerének okait:

A „*Jadviga párnája*” siker lett, mert 1. családregény, amire a posztmodern sivatagában kivörösödött szemmel és kiszáradt torokkal kóválygó olvasó oly régen várt; 2. „hús-vér” szereplőket mozgat (...); 3. sokrétű, sok szinten érvényesülő erotikája van (...); 4. kielégíti a napjainkban mind erőteljesebbé váló történelmi érdeklődést, amely leginkább a század s benne a magyarság sorsát eldöntő eseményekre irányul; fűszerezi mindezt némi etnikai-tájjellegi egzotikummal (gyakorlatilag talán először nyílik

lehetőségünk arra, hogy egy magyar regényben valamelyik hazai nemzetiség nézőpontjából vegyük szemügyre a magyar világot) (...). (22)

Alexa Károly még erőteljesebben emeli ki a különbözőést a magyar irodalom hagyományaitól: Trianon előtt a nemzetiségek „nem voltak »államalkotó« tényezők (...), a – békésen asszimiláló – magyarság irodalmának figyelmét sem von(hat)ták magukra”, míg „Trianon után (...) már a mi irodalmunktól nem volt nagyon elvárható, hogy esetleges Szent István-i vagy monar-chikus nosztalgiákkal éppen a nemzetiségek fajtaszépségeit (sic!) zengje”. (23) Ő Závada regényét az úgynevezett regionalizmus magyar hagyományába, egy bizonyos tájegység irodalmába illeszti bele (*Mikszáthot, Tömörkényt, Eötvös Károlyt* említi példaként), bár megjegyzi, hogy a békési szlovákság ilyen részletes ábrázolása akkor is egyedi irodalmunkban.

Zsilka Tibor a regény etnikai vetületének előképét ezzel szemben nem a magyar hagyományban, hanem a posztmodern próza egyik irányában, a „kulturális identitásra épülő” prózában és részben a posztmodern történelmi prózában véli megtalálni. Kifejti, hogy ez a történelmi próza a „hivatalos történelmi tudatot” próbálja „ironizálni és parodizálni”, és egy új, másfajta történelemkép érdekében fölvonultatja „a legyőzöttek, a kirekesztettek, a marginális helyzetet betöltők” szemszögét. (24) Zsilka szerint ebbe a vonulatba illeszkedik be a „Jadviga párnája” is, amely – az ő kifejezésével – egy „hibrid vagy basztard” kultúrát (25) ábrázol, sőt maga is „basztarddá” válik. Ez az ő felfogásában azt jelenti, hogy a szerző többféle kultúrát/nyelvet szerepeltet regényében, úgy, hogy ez nyelvi szinten is megjelenik, tehát a szerző „kombinál” két vagy több nyelvet.

Mások, mint *Bombitz Attila* a Tiszatájban (26) vagy Sükösd Mihály, inkább kiemelik a regény pontos szociológiai-szociográfiai megalapozását, és ezzel kapcsolatban utalnak Závada Pál szociológusi múltjára is. Bombitz Attila részletesen ki is bontja – egyetlenként – Závada írói pá-

lyájának fejlődését a szociográfiától a regényig, ezt a vonalat így foglalván össze: „A ‚Kulákprés’ (1986) tiszta szociográfia, kissé irodalmiasítva, a ‚Mielőtt elsötétül’ (1986) lebeg valóság és fikció még meg nem valósult köztés tartományában, a ‚Jadviga párnája’ tiszta irodalom, álszociografikus ihlettel”. (27) Sükösd Mihály viszont inkább a regény „anyaggazdagsága”, a néprajzi részletek nyűgözik le. A könyvbe több helyen is beépülő gazdasági feljegyzések, listák viszont kritikát is kapnak Angyalosi Gergelytől az Irodalmi kvartettben: ő ilyen mennyiségben értelmetlennek, unalmasnak tartja őket. *Bán Zoltán András* szerint viszont hitelességük legitimálja létüket a szövegben. (28)

Nyelvi rétegek

A regény bonyolult, többrétegű szerkezete és az ehhez kapcsolódó nyelvi sokféleség élénk visszhangot váltott ki a kritika körében. Angyalosi Gergely a Holmiban ugyan megállapítja, hogy „ezek a regényt alkotó »naplók« igazából csak utalnak a naplóírás műfaji hagyományára”, mivel „soha senki nem írt és nem is fog ilyen naplókat írni”. (29) Kimutatja a különféle korabeli nyelvi rétegek jelenlétét a szövegben, melyben különösen domináns „a délkelet-magyarországi szlovák, illetőleg szlovák-magyar nyelv, amely a regényben szereplő három generációból az első kettő számára feltétlenül az anyanyelv szerepét játssza”. (30) Fontos a szlovák-magyar nyelv többgenerációs fejlődése a szövegben, erre többen is felfigyeltek. Sükösd Mihály szerint „ez a kevert – mondhatnánk multikulturális – nyelv is a regény eredményei közé tartozik”. (31) Zsilka Tibor a nyelvtudás fokozatos elvesztését a generációk során „egy kis etnikai csoport, a dél-magyarországi szlovákság fokozatos pusztulás” szimptomájának tartja, s ez „pars pro toto értelemben (...) magában foglalja a közép-európai ember életterének fokozatos beszűkülését is, fokozatos korcsoosodását, amely egyrészt az I. világháború utáni változások következménye, másrészt a totalitárius rendszerek bom-

lasztó hatásának eredménye”. (32) Ő a regény „archaikus ízű, vagy inkább archaizált” nyelvi megformálását „az autentikus életérzés, a »feel«” kifejeződésének tartja. (33) Bombitz Attila a három beszélőt egyenesen három különálló nyelvi episztémé megtestesülésének látja, sőt, számára „az egyes szám első személyű megszólalások – látható ez az egymásra történő ráírásban és másként történő interpretálásban –, téves, majdhogynem hamis képet adnak a beszélőkről”. Szerinte a főszereplők szinte föloldódnak nyelvi megszólalásaikban, személyiségük „nehezen mozaikolható ki”. (34)

Másoknál ez az interpretációs probléma inkább csak tartalmi szinten jelentkezik, a szereplők jelleméről pontos – bár olykor ellentmondó – véleményük van. Ez még a nyelvi jellemzésre is kiterjed: *Báthori Csaba* a *Jelenkorban* (35) például Ondris stílusát „könnyed mozdulattal naivvá meszterkedett, (...) nyelvtanilag billenékeny, (...) vakon erjedő, nem vékony szókészletű nyelv”-nek tartja, amely „helyel-közzel hallatlan intenzitást ér el (...), csak éppen az irodalmias szóemelés gőze hiányzik belőle. (...) Olyan talapzat, amelyről hiányzik a szobor.” *Jadviga* beleírásainak stílusát viszont „dísztelen”-nek(!), „simá”-nak nevezi, említi a szöveg „hűttött”-ségét, „fojtott csönd”-jét, és a „mondatszerkezet szikárságá”-ról beszél. (36) *Sükösd Mihály* szerint ellenben „a három naplószerző ugyanannak a nyelvnek (!) három változatában fejezi ki magát”. (37) Míg ezek a vélemények számomra erősen megkérdőjelezhetőek – *Jadviga* (*Károlyi Csaba* kifejezésével) „cirkalmasan felstilizált” nyelvezete aligha nevezhető „dísztelennek”, a nyelvezeti különbség a különféle beszélők, különösen *Misu* és szülei között meg rendkívül feltűnő –, addig mások tesznek néhány érdekes megfigyelést. Az Irodalmi kvartett részvevői például *Ondris*sal kapcsolatban felfigyelnek arra, hogy mekkora a különbség a figura saját naplójában használt nyelvezete és irodalmilag rendkívül alacsony szintű háborús „novellája” (129-132. old.) között. *Radnóti Sándor* a ezt következőképpen magyarázza:

Nos, ez a nagygazda hihetetlen verbális készségekkel és képességekkel rendelkezik, és naplójában saját sorsáról, valamint a szörnyű, szerelmi és szexuális szenvedélyéről, ami reménytelenül a feleségéhez köti, tud beszélni. De amikor ezt át akarja váltani irodalomká, akkor viszont jóval alacsonyabb szintre kerül a stílusa. Tehát amikor a saját történetéből vagy történetfoszlányaiból irodalmi művet akar csinálni, amelyet egyébként be is küld a Valami és vidéke c. megyei laphoz, akkor szükségképpen kerül jóval alacsonyabb szintre az írói képessége. (38)

Bán Zoltán András a nyelvet – akárcsak *Bombitz Attila* – a szereplők jellemzési eszközének is érzi, ő viszont (*Bombitz*-cal ellentétben) a kialakult képet teljesen azonosítja a szereplők „valódi” jellemével. *Jadvigáról* szólva elmondja, hogy „(a)z állandó szóvirágok, a túlbujánzó ömlengések, a félelmetes magyarázkodások *Jadviga* szövegében iszonyatos, rémes személyiségképet vázolnak fel a regény végére”. (39) *Misu* nyelvezete még inkább „jellemző erejűnek” hat: *Bombitz* a „a végső romlás, pusztulás és lecsupaszodás nyelv(ének)” tartja, *Bán Zoltán András* a regény utolsó szavát („macisajt”) „teljes leépülés”-nek nevezi. Hogy ez mennyire tűnik autentikusnak a fikció szempontjából (különösen a szülők nyelvezetével összevetve), az vita tárgya. *Károlyi Csaba* például nehezményezi, hogy *Misu* beleírásai nyelviileg „túlásagosan is elkülönül(nek)”: „(...) míg a szülők hol finoman kimunkált, hol cirkalmasan felstilizált szecessziós nyelvet használnak, *Ondris* vadabbat, *Jadviga* kimódoltabbat, addig *Misu* szövege inkább szerencsétlenül mint sikeresen rottott mai köznyelven íródott, paródiaszerű, mintha *Parti Nagy Lajos* írta volna.” (40) *Balassa Péter* szerint is a „macisajt” után „talán egy 1987 utáni *Parti Nagy*-szövegvilág folytatódhatna, azaz kezdődhetne újra”. (41)

A nyelv hitelességének kérdése eleve elég jelentős a kritikákban. *Földes Anna* (42) például úgy érzi, hogy a felhasznált nyelvezet nem azoké a személyeké, akik beszélnek, tehát nem autentikus, hanem „írói rangra emelt nyelv”. Ezt fejezi ki *Németh Gábor* is az Irodalmi kvartettben,

mikor megjegyzi, hogy „(Ondris) naplójának) szövege (...) profi író t sejtet”. (43) Tehát a nyelv bizonyos pontokon mintha a szöveg korlátjává válna, az olvasó néhol megkérdőjelezi az autenticitást, amit pedig ez a nyelvzet – úgy tűnik – megpróbál elérni. *Orsós László Jakab* ÉS-beli cikkében (44) kifejtett álláspontja szerint egyébként ez a regény fő problémája: a „nyelvi bravúr” sokszor „maga alá temeti” az érzelmeket; a „nagyregény érzelmi energiái (...) nem képesek átcsapni a nyelvi gátakon”.

Szerkezet, szerkesztettség

„Egy debil, féldebil alak összeszerkeszt egy ilyen bámulatosan következetes könyvet” (45), mondja Bán Zoltán András, és ezzel felteszi a szöveg (fiktív) létrejöttének alapkérdését: miként „állítódott össze” ez a „-napló-” (ahogy a regény alcíme mondja), hol fedezhetők fel a megszerkesztettség jelei, miképpen változtatja meg Misu a szöveg eredeti szerkezetét, felépítését? Radnóti Sándor föl is hívja a figyelmet a fikció „zártágára” ebben a regényben: mégpedig, hogy „az író nem lép be a könyvbe”, az időben utolsó naplóíró rendez el a jegyzeteket. Balassa Péter szerint a szöveg amúgy is játék a szerkesztéssel, az autenticitással, a fordítással, a ferdtéssel, a hamisítással. (46) Ezt a folytonos interpretációs bizonytalanságot Károlyi Csaba fejezi ki a legtömörebben: „Mivel itt csak a szereplők szólalnak meg, minden leírt szó megkérdőjelezhető.” (47) A regény végére sem tudjuk meg a teljes igazságot, a szereplők elhallgatnak dolgokat, sőt, valószínűleg itt-ott hazudnak is. Károlyi példának kiemel egy vallomásszerű részt, amelyben Jadviga Winkler Francival való kapcsolatát taglalja (241-242. old.). De a kritikus megjegyzi: „Kérdés persze, hogy nem hallgat-e el semmit és mindenben igazat állít-e.” Erre utal szerinte, hogy Jadviga itt negyvenkilenc évesnek mondja magát, noha Misu lábjegyzete szerint ekkor „az 50-et már betöltötte”. Károlyi szerint többek között ez is jelzi: Jadviga „kicsike női öncsalás(a)” nagyob-

bakat is sugall. (48) Mint Károlyi fölhívja rá a figyelmet, Misu „meglehetősen önkényesen” állítja össze a végleges szöveget, „hiszen megbontja a két szövegtest (tehát Ondris naplójának és Jadviga beleírásainak) egységét”. (49) Károlyi emeli ki azt a mozzanatot is, mikor Winkler Franci levelében Jadvigát „egy női szörnyetegnek” nevezi, amit „Jadviga nyilván ösztönösen áthuzigál”. Ezt ő „az egyetlen eset”-nek tartja, „mikor a napló eredeti szövegének megváltoztatása a szemünk elé kerül”. (50) Ami nem teljesen igaz, hiszen Misu is olykor-olykor megpróbál kihúzni részeket (különösen olyanokat, ahol Ondris önkielégítésről ír, például a 76. oldalon), de aztán mégis benne hagyja. Persze, ha egyáltalán ő az, aki benthagyja ezeket a részeket... Mivel Misu meghal, mielőtt teleírta volna az egész naplót, ő nem lehet azonos az azt megjelentető személlyel. Ezt a fikción kívüli, az egész könyvet kiadó személyt, az „idemásolót” viszont kizárólag Balassa Péter említi, és ő is csak általánosságban, nem konkrét szükségyszerűségként. (51) Míg ez a „legutolsó szerző” elsikkad, addig a könyvben (talán) megjelenő „valódira” többen is figyelmesek lesznek. Bán Zoltán András és Bombitz Attila ugyanis Závada-önarcképnek tartják a könyv végén fellépő fiatalembert, aki „homályos szaglászási céllal” jött (435. old.). Viszont ez a figura nem lép be közvetlenül a fikcióba, csak kívülről tekint be; Bombitz Attila említi is ennek kapcsán *Kosztolányi* hasonló gesztusát az „Édes Anna” végén. (52)

Az Osztatni család „pusztulása”

Radnóti Sándor szerint is „ez a családregény pusztulástörténet”. Így foglalja össze a család fejlődésének vonalát:

Mindenki nagyon problematikus személy, de Osztatni András apjának figurája még sokkal egészségesebb ember, mint a főhős, Osztatni András vagy Jadviga, akiből valóban szörnyetegeket, illetve félembereket csinál a szenvedély. Miso pedig, a harmadik generáció tagja, már tökéletesen bamba alak, szellemi fogyatékos úgyszólván. (53)

Angyalosi Gergely viszont közbeveti,

hogya a regény a klasszikus mintának ellent is mond, hiszen az első generáció is „borzadály”, különösen Mamovka figurája. (54) Később ezt a Holmiban részletebben is kifejti: a „sikeres self-made-man”, Osztatni György, „mintegy korai halálával fizet azért, hogy érdekházasságot kötött, előtte azonban incesztusgyanus viszonyba keveredik fogadott lányával, Jadvigával, továbbá végrendeletében aláaknázza a családi birtok anyagi egységét”. (55) Angyalosi véleménye szerint Mamovka az egyik felelős a további történetekért, mégpedig azért, hogy Ondris (ilyen anyával a háttérben) egyszerre vágyik egy „örökkön adakozó asszonyságra” és a titokra, a birtokolhatatlanságra is. Ezek az ellentmondó vágyak így maguk generálják Ondris boldogtalanságát Angyalosi szerint. Mégsem lát végzetszerűséget a cselekmény menetében, semmi sem mutat arra, hogy ennek így kell történnie, „hacsak a szereplők karakterében rejlt említett megoldatlanságokat” nem értelmezzük úgy. (56) Szerinte elsősorban a tanulság hiánya különbözteti meg a „Jadviga párnája”-t a hagyományos családregénytől: „Mindez egyszerűen csak megtörtént a közönyös ég alatt, sugallja az író, valahol Magyarországon.” (57)

Ennek teljesen ellentmond Bombitz Attila, aki az Osztatni család történetét egyenesen a görög mitológia családtörténeteivel állítja párhuzamba. Számára az „eredendő bűn” a vérfertőzés, amely „által öröklődő átok szála a családra, míg annak utolsó maradéka is ki nem hal”. (58) Báthori Csaba – ha csak finoman is – egyenesen párhuzamot von Ondris egyéni szenvedéstörténete és Jézus Krisztus szenvedései között. (59) Károlyi Csaba ezzel ellentétben a történet tragikumát sokkal személyesebb területen, a kommunikációképtelenségben találja meg:

Mindkettő képtelen a másikhoz, a másikig eljuttatni a jelzéseit, amikből az megérthetné őt. Az egymásnak szánt szavakat nem egymásnak mondják el, azokat csak a napló lapjai őrzik. Mondataik nem jókor fogalmazódtak meg és nem jó helyre kerültek. A kései közvetítő – korcs Hermészként – hiába rakosgatja a lapo-

kat. Nem tud jót tenni semmit. Még megérteni sem tud semmit. Vagy nem is lehet megérteni egyik felet sem? A vak végzet munkál itt? Nincs kiút és nincs magyarázat sem a szülők dilemmájára, melyet az utókorra hagytak? (60)

Károlynál a végzet említése inkább már csak retorikai szófordulatnak tűnik, az igazi végzet a szereplők személyiségében rejlik (akárcsak Angyalosi felfogásában). Alexa Károly végkövetkeztetése is hasonló: „A harmonikus emberi kapcsolatok lehetőségét, a kommunikációt illető radikális kételyből következik az, hogy az érzékiség kiszorít mindent a létből és a tudatból, ez válik minden személyiség uralkodó karaktervonásává. (...) Ezért néma mindenki ebben az oly sok beszédet ömlesztő regényben.” (61)

Szereplők

Jadviga

Kik tulajdonképpen ezek a figurák, hogyan lehet megítélni jellemüket, indítékukat? A regény – éppen többszólamúsága okán – erre nem kínál teljesen egyértelmű választ. Pont ezért érdekes a főszereplők rendkívül egységes megítélése a kritikákban, amely olykor csak bizonyos hangsúlyokban különbözik a különféle szerzőknél. Bombitz Attila szerint „az olvasó (...) együtt érezhet András férfibánatával, bele-szerethet Jadvigába és megmosolyoghatja vagy megsajnálhatja Misut”. Másrészt azért megállapítja, hogy „Jadviga nyelve a dionüszoszi mesterkedésektől elvakult, csapongó és megbízhatatlan, önmagának is ellentmondani képes, élethazugságaiban viszont (...) mesterien eligazodó nőiség” kifejeződése. (62) Ő az asszonyt „a magába olvasztó, magába nyelő mitológiai alak(ok)kal”, tehát egyfajta misztikus női princípiummal azonosítja. (63) Báthori Csaba Jadvigában „a bosszúvágyat szító, megalázást osztó, csökönységével mérhetetlen fájdalmat okozó érinthetlenség(et)” látja megtestesülni. (64) De vannak a figurának kevésbé misztikus értelmezései is. Bán Zoltán András Jadvigát például „az egyik legnagyobb mértékben meg-

írt giccsemler"-nek tartja a magyar irodalom történetében. (65) Angyalosi Gergely ezzel egyetért, bár Jadvigát „jóval felnöttebb figurának” tekinti, mint Ondrist, „amennyiben sokkal inkább tisztában van vágyainak minémiségével, mint a férfi; s amellett, ne feledjük, sötét titkok tudója is.” (66) Jadviga életében dominál a hazugság; „[b]onyolult alkat, használja az embereket, álságoskodni és tartósan hazudni is képes”, írja róla Sükösd Mihály. (67) Földes Anna tanúsít talán a legtöbb megértést a címszerző iránt: bár eleinte érhetetlennek tűnik az asszony viselkedése, később „[meg]értjük (...), hogy (...) maga is az érzelmei és a körülmények hálójában vergődő áldozat”. (68)

Misu

Érdekes Misu majdnem teljesen egységesen negatív megítélése. Jellemzők a vele kapcsolatban használt jelzők: „szellemi fogyatékos” (Alexa Károly, Radnóti Sándor, Angyalosi Gergely), „bamba alak” (Radnóti Sándor), „törpe” (Bán Zoltán András, Báthori Csaba), „életképtelen, félkegyelmű” (Bombitz Attila), „kicsit hibbant” (Angyalosi Gergely), „nyomorúságos, Caliban” (Sükösd Mihály). A figurát (talán a „nyelvi leépülés” miatt is) mintha senki sem venné komolyan, még Földes Anna mutatja a legtöbb empátiát iránta. Szerinte Misu élettörténete „egy sorsverte, kudarcok alakította, száználmas fickó szexuális és morális kudarcainak pátoztalan krónikája.” (69) Nekem személyesen nincs ennyire elítélő véleményem Misu szellemi képességéről, kivéve talán a regény legvégét (az 1987-es bejegyzést). Bár ő messze nem olyan művelt és intelligens, mint szülei, egészen eddig a pontig szerintem nem nevezhető „hibbantnak”, talán még „bambának” is csak helylyel-közzel. Ezzel kapcsolatban föltűnt az Irodalmi kvartett egy megjegyzése, mely szerintem ebben az összefüggésben nem helyénvaló, és pont ebből a Misu-képből táplálkodik: „Németh Gábor: (...) Emlékeztek arra a bájos pillanatra, amikor azt írja a lábjegyzetelő Miso, hogy »nem tudom, kik lehetnek ezek a Gruberék, úgy

látszik, már elköltöztek«. Bán Zoltán András: Akik nyilvánvalóan zsidók.” (70) Ha az ember viszont megnézi ezt a részletet a szövegben (222. old.), kiviláglik, hogy Ondris egy már 1918-ban megtörtént pogrom kapcsán említi Gruber Mózes boltost, akit akkor összevert a csöcselék. Mivel Misu 1920-ban született, bőségesen lett volna ideje – hacsak Gruberék a pogrom nyomán tényleg el nem költöztek –, hogy még 1944 előtt megismerkedjen velük. Így az Irodalmi kvartett ironizálását ebben az esetben félremagyarázásnak érzem. (Sokkal helyesebb lett volna ebben az összefüggésben a 232. oldal említése, ahol Ondris keserűen ironizál a politikai helyzeten, Misu azonban mindent szó szerint fog fel, és nem érti nevelőapja kijelentéseit. Ilyen részek azonban csak nagyon ritkán fordulnak elő a szövegben.) Misu figurája minden gyarlósága ellenére is fontos (Angyalosi Gergely kifejezésével) „a veridikció szempontjából” (kiem. az eredetiben), mivel ő „gyakran »helyre teszi« a dolgokat, rávilágít a nála sokkalta intelligensebb, műveltebb szülők, különösképpen pedig Jadviga öncsalásaira, hazugságaira”. (71)

Figyelemreméltó módon kivétel nélkül mindenki Misut tartja a család utolsó sarjának, a „teljes leépülés” (Bán Zoltán András) megtestesítőjének, akivel az Osztatni família – neve jelentésének („utolsó”, „maradék”) beteljesüléseként – végül kihalt. Pedig a regényben a család ezzel nem hal ki, hiszen Marcinak él egy fia, Jancsi, aki ráadásul az Osztatni család közvetlen leszármazottja, mivel Ondris a vér szerinti nagyapja. Ezt a figurát sajnos egy kritikus sem vette bele az értelmezésbe, pedig érdekes lenne, hogy a „családleépülési elemélet” hogyan változna ezáltal (vagy változna-e egyáltalán).

Ondris

Ondrissal szemben az alaphang általában a szimpátia, illetve a sajnálat; csak Angyalosi utal rá, hogy Ondris „maga is vétkes boldogtalanságában”, mivel a kritikus szerint asszonyával szemben a vágyai túl ellentmondóak. (72) Bombitz Attila az ő

figuráját (is) mítoszi magasságokba emeli (legalábbis egy gondolat erejéig): említi ugyanis, hogy míg Jadviga magát Daphné, Misu magát Hermész mítoszában találja meg, addig Ondris, az elhagyott férjiszerelmes azon kesereg, hogy neki nincs mítosza; Bombitz szerint azonban éppen ez a regény teremti majd meg ezt a bizonyos mítoszt. (73)

Winkler Franci

Winkler Franci alakjával – talán szövegbeli „megfoghatatlansága” miatt is – keveset foglalkoznak. Angyalosi „nímand”-nak nevezi Francit, akiben Jadvigát „az övéhez (tehát Jadvigához) hasonló tulajdonságok vonzzák: vagyis a lelkiismeretlenül önérvényesítő önzés, a bekebelezhetetlenség, a másik által való uralhatatlanság”. Sükösd Mihály szerint Winkler Franci Jadviga „élet(ének) nagy szerelme”; az asszony azért tagadja meg „amúgy kedvelt férjétől” a testét, mert „más férfiba szerelmes”. Bár ez valószínűleg lényegesen bonyolultabb dolog: véleményem szerint ugyanis Franci és Jadviga kapcsolatában az ellenállhatatlan szexuális vonzás egymás iránt jóval nagyobb szerepet játszik, mint akármilyen „szerelemnek” nevezhető érzélem. Ami Winkler Franci és Ondris kapcsolatát illeti: Károlyi a kamasz Franci és a gyermek Ondris közös önkielégítési jelenetét (368.-369. old.) „gyerekkori homoerotikus barátságának” értékeli, noha a szövegben semmiféle utalás sincs homoszexuális vágyakra, érzésekre, hiszen a leírás szerint Franci eközben is a nő nemiszervre gondol, és Ondris számára ez az élmény is inkább csak izgalmas érdekességnek számít. Jadviga és Irmus „furcsa, életre szóló viszonya” (Károlyi) viszont elég egyértelműen hordoz homoerotikus vonásokat, ezt Károlyi és Alexa is említik.

Történelmi háttér

A „titok” a könyv egyik fő hajtóereje, Alexa Károly szerint ezzel lesz az olvasó maga is „egy megismerési processzus részese (...)”; „a »további« naplóírók közé

keveredünk.” Ő említi azt is, hogy „a titok kifürkészésének számos változata (a spi-onkodás, a feljelentés, a követés, a leleszkedés)” szerepel a regényben, s „a fürkésző alattomoság mindenkor »mentésé«: a kiderített igazság igazán a spion számára kockázatos”. (74) A besúgásmotívummal kapcsolódik ugyanis az Osztatni család a legerőteljesebben a történelmi háttérhez. Ehhez képest azonban éppen ennek a háttérnek a leírása a szöveg tetemes részét teszi ki, a közvetlen kapcsolódási pontokon túl is. Angyalosi Gergely szerint a politikai és történelmi szál „nem harmonizálható” a házassági/szerelmi történettel. Úgy gondolja, hogy ez a pontosan ábrázolt történelmi háttér „nehézkessé tette” a könyvet: „a monarchia világa a majdnem idillikus szabadság birodalmaként jelenik meg. Aztán jön az első elnyomás, a vörös terror, aztán az 1919 utáni terror, stb. stb., és utána a még szörnyűbb ötvenes évek világa. Ez közhelyes tanulságot sugall az egész pusztulásvonallal együtt.” (75) Holmi-beli cikkében ezt még egyszerűen kiemeli: „(...) a történelmi szál nem erősíti meg a családi vonulatban csak valamennyire mégiscsak munkáló fatalitást, ugyanakkor termékeny feszültségben sem áll azzal. Lényegében függetlenek egymástól; ha az Osztatni család boldog, életerős és vidám familia lett volna, a történelmi váltások ugyanígy elvégezték volna romboló munkájukat.” (76) Bombitz Attila véleménye is az, hogy – bár a történelem egyre nagyobb hatással van a szereplők életére (Ondris tudtán kívül konspirációs ügynök lesz, Marci meghal a háborúban, Misu besúgó lesz) – „ez a külső Idő (...) nem épül be szervesen a könyv egészébe, szinte külön, generális mozgató-elvként, jelzésszerűen mutatja fel önmaga leépítő hatását”. (77)

Párna

És – végezetül – mit kezdünk a „címszereplővel”, azzal a bizonyos párnával? Vele kapcsolatban Balassa Péter adott meg néhány fontos értelmezést: a párna egyrészt a vénuszdomb becézése, másrészt „a

könyv anyaga”, amelybe „beleíródik” a szöveg, „a legrejtettebb hely, ahol mindannyian, így vagy úgy, összegyülekezünk és szétválunk, s ami »valójában« írás”. (78) Károlyi Csaba még változatosabban fogalmaz: a párna követi végig Jadvigát (és családját) az életen, ezen hal meg Ondris és Jadviga, később Misu alszik rajta. A párna (akárcsak Balassánál) „megtartó, végső menedék, magának a naplónak – és így ennek a regénynek is – ez ad biztonságot”. A párna Jadviga abszolút tulajdona, „ha az ágy közös is, egymás párnáján csak vendégek lehetünk”, idézi Károlyi Jadvigát (150. old.). Egyben (a Balassa-féle vénuszdomb-metáforához hasonlóan) a párna a (női) test is, ahogy Ondris egy ízben a női testet „imazsámolyhoz” hasonlítja (180. old.). (79) Alexa Károly első-sorban a „tulajdon” jelentést emeli ki, a tulajdon megosztását pedig a házastársi „kommunió” szimbólumának tekinti. „Ugyanakkor ez a »párna« szolgálója is familiáris generációknak, tehát kiszolgáltatottja térnek és időnek”; itt megint szerepet kap a párna mint generációkat átívelő használati tárgy. (80) Angyalosi Gergely – a párna „tulajdon”, illetve „női test” értelmezéseiből kiindulva – az Ondris-Jadviga-kapcsolat „emlékéjének” tartja a párnát, amely „magától értetődően Jadvigáé és nem Ondrisé”, és amely az idők során az asszony „állandó helyettesítője” lesz a férj számára. Sőt, nemcsak az ő számára, hanem Winkler Franci számára is, aki „dúltabb pillanataiban (...) a vágyott nőt jelképező párnáját szagatja. Szegény Ondrisnak még ezen a pótlékon is osztotnia kell vele...”, jegyzi meg Angyalosi sajnálkozva. (81) Így válik Jadviga párnája a regény központi motívumává, a lejátszódó cselekmény összegzőjévé.

Jegyzet

- (1) BALASSA Péter: *Osztani, beleíródni*. ÉS, 1997. június 20., 15. old.
 (2) uo.
 (3) ALEXA Károly: *Magyar táj, tót ecsettel*. Kortárs, 1998/3, 105-112. old.
 (4) uo., 106. old.
 (5) ANGYALOSI Gergely: *Egy regényforma hatyúdala*. Holmi, 1998/6. sz., 869-873. old.

- (6) uo., 870. old.
 (7) uo., 869. old.
 (8) Népszabadság, 1998. február 21., idézi: ANGYALOSI, i. m. 870. old.
 (9) KOVÁCS Eszter: *Nekem már csak ilyen klasszikus ízlesem van. Závada Pál regényéről és az irodalmi siker természetéről*. Jelenkor, 2000/2. sz., 188-191. old.
 (10) *Irodalmi kvartett*. Závada Pál Jadviga párnája cí-mű könyvéről beszélget ANGYALOSI Gergely, BÁN Zoltán András, NÉMETH Gábor és RADNÓTI Sándor. Beszélő, 1997/8-9. sz., 172-178. old.
 (11) uo., 178. old.
 (12) uo., 178. old.
 (13) SÜKÖSD Mihály: *Regényíró a küszöbön*. Mozgó Világ, 1998/4. sz., 111-114. old.
 (14) KÁROLYI Csaba: *Életfogytiglan avagy „egy női szörnyeteg”? Jelenkor, 1998/3. sz., 343-348. old.*
 (15) ZSILKA Tibor: *Basztard kultúrtermék*. Alföld, 1998/6. sz., 92-97. old.
 (16) KÁROLYI, i. m. 343. old.
 (17) uo., 345. old.
 (18) FÖLDES Anna: *Závada Pál: Jadviga párnája*. Kritika, 1997/11. sz., 40-42. old.
 (19) ALEXA, 109. old.
 (20) SÜKÖSD, 113. old.
 (21) BALASSA, i. m.
 (22) ANGYALOSI, i. m. 869. old.
 (23) ALEXA, i. m., 107. old.
 (24) ZSILKA, i. m. 93. old.
 (25) Uo., 93. old.
 (26) BOMBITZ Attila: *Párnakönyv. Závada-jegyzetek*. Tiszatáj, 1998/1. sz., 74-83. old.
 (27) uo., 76. old.
 (28) *Irodalmi kvartett*. i. m. 176. old.
 (29) ANGYALOSI, i. m. 870. old.
 (30) uo., 870. old.
 (31) SÜKÖSD, i. m. 114. old.
 (32) ZSILKA, i. m. 95. old.
 (33) uo., 97. old.
 (34) BOMBITZ, i. m. 82.-83. old.
 (35) BÁTHORI Csaba: *Párban, pártalan*. Jelenkor, 1998/3. sz., 335-342. old.
 (36) uo., 341-342. old.
 (37) SÜKÖSD, i. m. 114. old.
 (38) *Irodalmi kvartett*. i. m. 174. old.
 (39) uo., 173. old.
 (40) KÁROLYI, i. m. 346. old.
 (41) BALASSA, i. m.
 (42) FÖLDES, i. m. 41. old.
 (43) *Irodalmi kvartett*. i. m. 173. old.
 (44) ORSÓS László Jakab: *Závada Pál: Jadviga párnája*. ÉS, 1997. aug. 1., 13. old.
 (45) *Irodalmi kvartett*. i. m. 178. old.
 (46) BALASSA, i. m.
 (47) KÁROLYI, i. m. 347. old.
 (48) uo., 347. old.
 (49) uo., 344. old.
 (50) uo., 347. old.
 (51) BALASSA, i. m.
 (52) BOMBITZ, i. m. 76. old.
 (53) *Irodalmi kvartett*. i. m. 174. old.
 (54) uo., 174. old.
 (55) ANGYALOSI, i. m. 872. old.

(56) uo., 872-873. old.
 (57) uo., 873. old.
 (58) BOMBITZ, i. m. 79. old.
 (59) BÁTHORI, i. m. 338. old.
 (60) KÁROLYI, i. m. 347. old.
 (61) ALEXA, i. m. 112. old.
 (62) BOMBITZ, i. m. 82. old.
 (63) uo., 81. old.
 (64) BÁTHORI, i. m. 337. old.
 (65) *Irodalmi kvartett.* i. m. 173. old.
 (66) ANGYALOSI, i. m. 872. old.
 (67) SÜKÖSD, i. m. 113. old.
 (68) FÖLDES, i. m. 41. old.
 (69) uo., 42. old.

(70) *Irodalmi kvartett.* i. m. 175. old.
 (71) ANGYALOSI, 871. old.
 (72) uo., 872. old.
 (73) BOMBITZ, 83. old.
 (74) ALEXA, i. m. 111. old.
 (75) *Irodalmi kvartett.* i. m. 176. old.
 (76) ANGYALOSI, i. m. 873. old.
 (77) BOMBITZ, i. m. 81. old.
 (78) BALASSA, i. m.
 (79) KÁROLYI, i. m., 348. old.
 (80) ALEXA, i. m., 105. old.
 (81) ANGYALOSI, i. m., 872. old.

Mihály Petra

Palasovszky Ödön és az „új elvű színház”

Színház-történetünk méltatlanul elfelejtett nagy alakjáról szerzőnk a lap 1999/8. számában írt visszaemlékezést. A portré most néhány további vonással egészül ki.

Palasovszky Ödön mint publicista sem volt jelentéktelen. 1922 és 1933 között a Bécsi Magyar Újságban, a Független Szemlében, a Kékmadarban, az Új Földben, a Magyar Írásban, a 100 %-ban, a Társadalmi Szemlében és a Frontban később pedig napilapokban (Pester Lloyd, Magyar Hírlap) közölt írásokat változó rendszerességgel. Versfordítások és satirikus cikkek, film- és irodalmi kritikák mellett leginkább színházi tárgyú írásokat.

Színházesztétikai és a gyakorlati színpad-i munkáról szóló cikkein kívül meg kell említeni lapszerkesztői munkáját is. 1930-31-ben *Mandl Teréz* Színház és Film címmel folyóiratot jelentetett meg. Bár a lap csak három számot ért, színház-történeti jelentősége ennél nagyobb, hiszen e téren ez volt az első magyar haladó szellemű tudományos szakfolyóirat. A lap külföldről, a Nemzetközi Munkásszínház révén is kapott anyagokat, de hazai írógárdája még jelentősebb volt. (*Bálint György, Hevesy Iván, Jemnitz Sándor, Nagy Lajos, Tiszay Andor, Kozma József és Madzsar Alice.*)

Alább a Színház és Filmből, illetve más lapokból idézzük Palasovszky legfontosabb színházelméleti tételeit.

A kettős pillér elve Palasovszky esztéti-

kájának egyik alapja, mely szerint a beszédre és a mozgásra, mint két fő pillérre kell épülnie minden színjelölésnek.

Kezdjük a beszéddel: hogyan is állt nálunk a háború előtt az élőszó kultúrája?

„Részben a mai idők hajszájával és zaklatottságával függ össze, tehát ideges tünetnek kell tekintenünk, hogy kiejtésünk és hanghordozásunk állandóan romlik, hogy beszédünk kapkodó, zilált, hanyag... a baj oka mindenekelőtt abban gyökeredzik, hogy a beszéd-kultúra gondolata feledésbe merült és nem fordítunk kellő gondot a beszédnevelésre... A magyar nyelv tisztaságát írónk és tudósaink újabban többé-kevésbé felszínen tartják. A beszéd kultúrájával azonban alig törődik valaki. Nem törődik vele sem az otthon, sem az iskola, sem pedig a színház, mely úgy látszik mindinkább lemond arról, hogy a magyar beszéd művészetének hivatott istápolója legyen.” (1)

Fél század telt el a fenti sorok megjelenése óta, de ma sem törődnek sokkal többen a beszéd-kultúrával. Színházi rendezők tudnának erről mesélni, s nem túl szépeket...

„... arról van szó, hogy a beszéd-kultúra fontosságát bevigyük a köztudatba, s a beszédnevelést az óvoda, iskola, a színész-képzés vagy a munkásművelődés vonalán